

The Strategies of Imami Shi'is in the Face of the Dominant Discourse in the Levant from the Fifth Century AH to the End of the Mamluk Era

Shahnaz Karimzadeh Sureshjani ¹

1. Assistant Professor and Faculty Member, Bint al-Huda Higher Education Complex, affiliated with Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Karimzadeh@hoda.miu.ac.ir

Abstract

In the fifth to tenth centuries AH, the strategic land of the ancient Levant (al-Shām), comprising Syria, Jordan, Lebanon, and Palestine, was the arena of a sensitive and fateful encounter between two discourses: Imami Shi'ism and Sunnism. Nevertheless, advantages such as the historical precedent of the Sunni community's presence, which was linked to the time of the Islamic conquest of this land; demographic predominance; the political backing of centralized and aligned governments that had gained general political and social acceptability due to their successful record in containing external crises and were prepared to employ all their capacities to strengthen this discourse; and the presence of first-rate Sunni scholars alongside it, had placed the Sunni discourse in a superior and hegemonic position—the result of this situation being extremely difficult and arduous conditions for Twelver Shi'ism.

Cite this article: Karimzadeh Sureshjani, Shahnaz M.M. (2025). The Strategies of Imami Shi'is in the Face of the Dominant Discourse in the Levant from the Fifth Century AH to the End of the Mamluk Era. *History of Islam*, 27(2), p. 7- 40.
<https://doi.org/10.22081/hiq.2024.66677.2342>

Received: 2026/5/6

Revised: 2026/7/11

Accepted: 2026/8/16

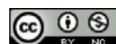
Available online: 2026/9/21

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

[https://hiq@bou.ac.ir](mailto:hiq@bou.ac.ir)

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

However, according to historical evidence, Imami Shi'ism was astonishingly present and active in the Levant in subsequent centuries, and despite the research conducted, the resolution of this historical paradox still requires investigation in order to answer the following questions: How did the Imami Shi'is of this region survive those difficult and arduous conditions, and what strategies did they adopt in the face of the hegemonic Sunni discourse?

The present study, employing a descriptive-analytical method, seeks to answer the above question in order to trace the reasons for the vitality and dynamism of the Shi'a of this region in the tenth century AH, and to arrive at scholarly and practical models that the Shi'a can adopt according to the requirements of the time and the capabilities at their disposal for improving their situation or preserving their existence.

The findings of this research indicate that Imami Shi'ism, in this discursive atmosphere, encountered the aforementioned situation with two positions: active and passive. A portion of the Shi'i body saw the preservation of their current existence in aligning themselves with the rival. However, another portion envisioned a broader prospect before themselves, such as guaranteeing the survival of their discourse in subsequent periods; consequently, cognizant of the perilous nature of this path and taking into account the four factors of strengths, weaknesses, opportunities, and environmental challenges, they placed a series of strategies on their agenda that were not equal in terms of effectiveness. Among these, the strategy of *taqiyya* (dissimulation), although adopted by both the scholars and the commonality of the Shi'a, was effective merely for preserving life and alleviating suffering under those harsh conditions.

However, a strategy such as the establishment of a government, in addition to providing the ground for the Shi'a to assert themselves against the rival discourse, helped—by preparing the ground for the growth of Imami Shi'i thought—to strengthen the doctrinal foundations of the Shi'is, to delineate identity boundaries, and to guarantee their survival in the future.

The strategy of debate (*munāẓara*) was likewise often dependent upon the existence of a Shi'i power capable of protecting the scholar who participated in the debating assembly; however, in terms of effectiveness and in clearing the reputation of Imami Shi'ism from certain accusations and rumors, it had the full and complete effect of the strategy of elucidating Shi'i doctrines.

The strategy of migration (*hijra*) at this juncture encompassed a twofold direction: the migration of the Shi'i commonality to inaccessible regions for the preservation of their lives, and the short-term or permanent propagational migration of Imami Shi'i scholars to this region, which brought about the preservation of life and, at the same time, the

further maturation of the semantic system of the Imami discourse, and whose blessings manifested in the transformation of the Jabal Amil region into a focal point of Shi'ism—a centrality one of whose results was the establishment of Shi'i seminaries and, consequently, the emergence of great scholars such as al-Shahid al-Thani, whose scholarly legacy was preserved in his patron of learning family.

This focal point acquired the capacity to purify Shi'i thought in other regions, such as Safavid-era Iran, from the deviant ideas of the Sufi current.

It may be said that the operational model of the Shi'is in this discursive encounter was, first, the establishment of a government where possible, and in the event of success, they would utilize all the capacities of that government to strengthen their own system of thought; however, in the event of the impossibility of establishing a government, the utilization of the region's indigenous capacities and the internal capabilities of the discourse was placed on the agenda, and at the same time, they would await an opportunity in the future as actively as possible, adopting patience and silence.

Keywords: Levant, Mamluks, Shiite history, seminary, interfaith relations

إستراتيجيات الشيعة الإمامية إزاء الخطاب المهيمن في منطقة الشام من القرن الخامس الهجري حتى نهاية العصر المملوكي

شهناز كريم زاده سورشجاني^١

١. أستاذة مساعدة، مجمع بنت الهدى للتعليم العالي، التابع لجامعة المصطفى العالمية، قم، إيران Karimzadeh@hoda.miu.ac.ir

الملخص

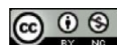
من القرن الخامس إلى القرن العاشر الهجري، كانت أرض الشام القديمة الإستراتيجية الشاملة لسوريا والأردن ولبنان وفلسطين، ميدان مواجهة حساسة ومصيرية بين الخطابين: الشيعة الإمامية وأهل السنة. غير أن الطائفة السنية كانت تحظى بامتيازات عدّة، كالسابقة التاريخية لحضور الجماعة السنية منذ الفتح الإسلامي لهذه الرقعة الجغرافية، والهيمنة الديموغرافية، ودعم الحكومات المركزية المتوافقة معها، والتي كانت قد حظيت بقبول سياسى واجتماعى عام، بفضل سجلّها الناجح فى احتواء الأزمات الخارجية، وكانت مستعدّة لتسخير جميع إمكانياتها لتعزيز الخطاب السنّى، إضافةً إلى حضور كوكبة من وجوه العلماء السنة، مما جعل الخطاب السنّى فى موقع متفوّق ومهيمن وضيق الخناق على الشيعة الاثنى عشرية. ومع ذلك كلّه، تشير الشواهد التاريخية إلى أنّ الشيعة الإمامية حافظوا، على نحو مثير للدهشة، على حضور فاعل فى الشام فى القرون اللاحقة، الأمر الذى يظلّ، على الرغم من الدراسات المنجزة، بحاجة إلى مزيدٍ من التحليل لحلّ هذا التناقض التاريخى، بهدف الإجابة عن سؤال محورى، هو: كيف تخلّص الشيعة الإماميون فى هذه المنطقة من تلك الظروف القاسية، وما الإستراتيجيات التى اتّبعوها إزاء الخطاب السنّى المهيمن؟

استناداً إلى هذه المقالة: كريم زاده سورشجاني، شهناز (١٤٠٥). إستراتيجيات الشيعة الإمامية إزاء الخطاب المهيمن فى منطقة الشام من القرن الخامس الهجري حتى نهاية العصر المملوكي، تاريخ الإسلام، ٢٧(٢)، ص ٧-٤٠.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2024.66677.2342>

<https://hiq@bou.ac.ir>

الناشر: جامعة باقر العلوم

نوع المقالة: بحثية

و یسعی هذا البحث، من خلال المنهج الوصفي- التحليلي، إلى الإجابة عن السؤال المذكور أعلاه، حتى يتقصى أسباب نشاط الشيعة وحيويتهم في هذه المنطقة في القرن العاشر، ويصل إلى نماذج علمية وتطبيقية، يمكن للشيعة اتباعها، وفقا لمقتضيات العصر والإمكانات المتاحة لهم، لتحسين وضعهم أو الحفاظ على وجودهم.

وتشير النتائج إلى أنّ الشيعة الإمامية واجهوا هذا الوضع، في هذا الفضاء الخطابي، بموقفين: إيجابي وسلبي. فقد رأى جزء من الجسم الشيعي أنّ الحفاظ على وجوده الراهن يكمن في التساوق مع الخصم؛ في حين رسم جزء آخر لنفسه أفقا أوسع، كضمان لاستمرار خطابه في العصور اللاحقة؛ وبناءً على ذلك، ومع إدراكهم لمخاطر هذا المسار، ومراعاة أربعة عوامل متمثلة في مواطن القوة والضعف والفرص والتحديات البيئية، أدرجوا في جدول أعمالهم سلسلة من الإستراتيجيات، لم تكن متساوية في تأثيرها. ومن ذلك إستراتيجية التقية، وإن اتبعها علماء الشيعة وعامتهم، لم تكن فعّالة إلا في الحفاظ على الأرواح وتخفيف الآلام في تلك الظروف الصعبة.

أما إستراتيجية إقامة الحكومة، ففضلا عن أنها فسحت المجال لبروز الشيعة في مواجهة خطاب الخصم، وقرت أرضية خصبة لنمو الفكر الشيعي الإمامي، وعززت الأسس العقيدية الشيعية، ورسمت حدود هويتهم، وكفلت استمرار وجودهم في المستقبل.

وكانت إستراتيجية المناظرة أيضا مرتبطة في الغالب بوجود سلطة شيعية قادرة على مساندة العالم المشارك في مجلس المناظرة؛ غير أنها كانت لها فعالية تامة على غرار إستراتيجية إيضاح العقائد الشيعية من ناحية التأثير وتبرئة الصورة الشيعية الإمامية من بعض التهم والشائعات.

أما إستراتيجية الهجرة في هذه المرحلة، فكانت ذات اتجاهين: هجرة عامة الشيعة إلى مناطق وعرة المسالك للحفاظ على أرواحهم، وهجرة تبليغية قصيرة أو دائمة لعلماء الشيعة الإمامية إلى هذه المنطقة، الأمر الذي أدّى إلى الحفاظ على الوجود الشيعي ونضوج الخطاب الإمامي، وأسهم إسهاما بارزا في تحوّل منطقة جبل عامل إلى نقطة شيعية مركزية، تركت بصمات واضحة في تأسيس الحوزات العلمية الشيعية، وظهور علماء كبار، مثل الشهيد الثاني الذي بقى إرثه العلمي حيا في أسرته.

استطاعت هذه النقطة المركزية تحصين الفكر الشيعي من الأفكار المنحرفة المتمثلة في التيار الصوفي في مناطق أخرى، كإيران في العصر الصفوي.

قصارى القول، فيمكن القول إنّ النمط السلوكى للشيعة فى هذه المواجهة الخطابية تمثّل، بادئ ذى بدء، فى تشكيل حكومة، إن أمكن ذلك؛ وفى حال النجاح، استخدموا جميع إمكانياتها لتعزيز منظومتهم الفكرية؛ وأما فى حالة تعدّد تشكيل الحكومة، فلجأوا إلى استثمار الإمكانيات المحلية للمنطقة والقدرات الداخلية للخطاب، وفى الوقت نفسه، انتظروا فرصة مؤاتية فى المستقبل، متمسكين بالصبر والصمت.

الكلمات المفتاحية: الشامات، المماليك، تاريخ الشيعة، الحوزة العلمية، العلاقات بين المذاهب

راهبردهای شیعیان امامی در برابر گفتمان مسلط در منطقه شام از قرن پنجم تا پایان عصر ممالیک

شهناز کریم زاده سورشجانی^۱

۱. استادیار و عضو هیأت علمی مجتمع آموزش عالی بنت الهدی وابسته به جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

Karimzadeh@hoda.miu.ac.ir

چکیده

گفتمان مسلط اهل سنت در منطقه شام، در قرون پنجم تا دهم هجری، با محوریت حکومت ممالیک، فضایی دگرساز نسبت به شیعیان دوازده امامی ایجاد کرد و آنان را با شرایطی سخت، و دشوار و خسته‌کننده روبرو ساخت؛ ولی با این وجود، این منطقه در قرن دهم هجری شاهد حیات بالنده شیعیان است. پژوهش پیش رو با روش وصفی-تحلیلی، در پی پاسخ به این پرسش است که شیعیان چگونه توانستند خود را از شرایط دشوار قرون پنجم تا دهم برهانند و آیا روش آنان برای بهبود وضعیت خود یا حفظ حیات خویش در شرایط بحرانی، در قالب یک الگوی عملی و راهبردی قابل ارائه است؟

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که شیعیان شام با اتخاذ دو رویکرد منفعلانه و فعال، مجموعه‌ای از راهبردهای پیدا و پنهان را در دستور کار قرار دادند که پربازده‌ترین آن‌ها تأسیس حوزه‌های علمیه بود؛ نهادی که ضمن حفظ حیات شیعیان شام، مصونیت اندیشه شیعی از تحریف را در سرزمین‌های هم‌جوار نیز تضمین کرد.

کلیدواژه‌ها: شامات، ممالیک، تاریخ شیعیان، حوزه علمیه، روابط بین مذهبی.

استناد به این مقاله: کریم زاده سورشجانی، شهناز (۱۴۰۵). راهبردهای شیعیان امامی در برابر گفتمان مسلط در منطقه شام از قرن پنجم تا پایان عصر ممالیک، تاریخ اسلام، ۲۷ (۲)، ص ۴۰-۷.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2024.66677.2342>

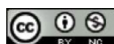
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۲/۶؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۴/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۵/۲۵؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۶/۳۰

<https://hiq@bou.ac.ir>

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

نوع مقاله: پژوهشی

©۱۴۰۴/ نویسنده‌گان دارندۀ حق مؤلف مقالۀ خود بدون محدودیت هستند

مقدمه

واگرایی شیعیان و اهل سنت از جمله نخستین مسائل جهان اسلام است که با گذشت زمان، منجر به شکل‌گیری دو گفتمان متفاوت با نظام معنایی متمایز شد و با بسط سلطه حکومت اسلامی به مناطق دیگر تسری یافت. در این میان، سرزمین مهم و استراتژیک شام قدیم، شامل کشورهای فعلی سوریه، اردن، لبنان و فلسطین، در طول تاریخ همواره محور توجه قدرت‌های بزرگ بوده است. این منطقه در صدر اسلام به دست امویان یا هم‌مسلمانان ایشان گشوده شد و چندی بعد، امویان در این سرزمین بر جایگاه خلیفه اسلامی تکیه زدند. یکی از سیاست‌های عیان اموی در طول دوران سلطه ایشان (۴۱-۱۳۲ق)، راهبرد خشن و بدون انعطاف مبارزه با پیروان اهل بیت علیهم‌السلام بود.

این سیاست در سرزمین شام با انتصاب حاکمان کاملاً وفادار به خلافت عباسی تعقیب شد.^۱ در سده‌های نخستین، با حضور حداکثری اهل سنت و عنصر قدرت در اختیار حاکمان سنی این منطقه، زمینه‌های هژمونیک شدن گفتمان اهل سنت بیش از پیش فراهم آمد و این سلطه تا قبل از عصر حاضر هم چنان ادامه داشت. قرن پنجم تا دهم در این منطقه عرصه ظهور حاکمان متعصب و بعضاً قدرتمند سنی بود که کارنامه موفق‌تری در مهار بحران‌های خارجی از خود ارائه دادند و در نتیجه، مقبولیت عام سیاسی و اجتماعی یافتند. وضعیت موجود، این حاکمان را به سوی انحصارطلبی هرچه بیشتر سوق داد؛ در نتیجه، علاوه بر تلاش در راستای استعلا‌ی هر چه بیشتر گفتمان خود، حاشیه‌رانی رقیب را در دستور کار قرار دادند. غلبه جمعیتی، حضور عالمان طراز اول سنی همراه با ایشان، تفوق قدرت و مسائلی مانند آن، رسیدن به این هدف را بر ایشان تسهیل کرد.

۱. همچون طولونیان و اخشیديان

با این وجود، طبق شواهد تاریخی، شیعه به شکل اعجاب‌آوری در قرون بعد حضوری فعال در شام داشته که به رغم پژوهش‌های صورت گرفته، راهبردهای شیعه برای عبور از این وضعیت هم‌چنان نیازمند واکاوی است.

در پژوهش حاضر، منظور از راهبرد، نوعی فعالیت آگاهانه است که برای مقابله با وضعیت یا رخدادی خاص در آینده پیش‌بینی می‌شود و حاصل ایجاد پیوند و ارتباط میان چهار عامل نقاط قوت، نقاط ضعف، فرصت‌ها و تهدیدهای محیطی است که نتیجه این پیوند، به دست آوردن مزیتی پایدار و برتری در برابر رقبای است.

از میان فرقه‌های شیعه حاضر در شام، مانند اثنی عشریه، نصیری، دروزیه و نزاریه موضوع پژوهش حاضر، شیعه امامیه اثنی عشری است که منظور از آن:

معتقدان به امامت و خلافت علی علیه السلام از طریق نص هستند که معتقدند امامت از فرزندان او خارج نمی‌شود و اگر خارج شود، به واسطه ظلم از ناحیه دیگران است. هم‌چنین اعتقاد دارند که امامان منصوب پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم هستند و حتی پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم هم روا نیست که در معرفی و انتصاب ایشان اهمال نماید.^۱

این گروه به امامت دوازده نفر از نسل پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم به واسطه فاطمه علیها السلام اعتقاد دارند. در حوزه تاریخ شام و وضعیت شیعیان این منطقه پژوهش‌های گسترده‌ایی صورت گرفته است؛ مانند کتاب تاریخ شیعه در شام اثر هاشم عثمان که سیر تاریخی حضور شیعه و زمینه‌های رشد آن را در این منطقه مورد توجه قرار داده است؛ یا مقاله «بررسی عوامل مؤثر بر تاریخ اجتماعی شیعیان در شام تا قرن هفتم» از آقایان حسین مرادی نسب و هادی شمس‌آبادی که چارچوب تاریخ اجتماعی و حفظ هویت شیعه را از این زوایه را مورد توجه قرار داده است؛ و یا کتاب مناسبات شیعه و اهل سنت در منطقه شام از سلاجقه تا پایان ممالیک از نگارنده که به صورت عام، روابط دوسویه و هدفمند دو

گروه مذکور را بررسی کرده است. اما پژوهش حاضر از زوایای متفاوت به دنبال واکاوی جهت ترسیم دلایل حفظ حیات و پویایی شیعیان در قرن دهم هجری، پس از چند قرن سرکوب، است به همین منظور، به این مسئله توجه کرده است که شیعیان در دوره‌ای که با بحران سرکوب از سوی رقیب مواجه بوده‌اند، موضعی منفعل داشته‌اند یا فعال بوده‌اند؟ مواضع آن‌ها به عنوان یک تجربه تاریخی در چه سطوحی قابل عرضه است؟ تا از این زوایا، تجارب تاریخی این منطقه را به جوامع شیعی حاضر با شرایط مشابه عرضه نماید.

۱. فضای گفتمانی منطقه شام

گفتمان مسلط اهل سنت در فضای مذکور،^۱ از یک سو، سیاست هژمونیک‌سازی، حفظ جایگاه و مسلط ماندن خود و برجسته‌سازی دال‌های گفتمانی خود را دنبال می‌کرد.^۲ این سیاست در اقداماتی چون ساخت مدارس ویژه اهل سنت^۳، تخصیص اوقاف به این مدارس^۴، دعوت از عالمان طراز اول اهل سنت از اقصی نقاط جهان اسلام برای تدریس در این آن‌ها^۵ و اموری از این دست متبلور بود که در نگاه گفتمانی، «برجسته‌سازی» نامیده می‌شود. از سوی دیگر، این گفتمان در پی به حاشیه راندن رقیب بود و با بهره‌گیری از تمام ظرفیت‌های در اختیار خود، توانست رقیب خود را در عرصه حضور اجتماعی به حاشیه براند.

۱. جهت آشنائی با فضای مناسبات مذهبی عصر مذکور، نک: مناسبات شیعیان و اهل سنت در منطقه شام از سلاجقه شام تا پایان ممالیک.

۲. کریم زاده، «مناسبات شیعیان و اهل سنت منطق شام از قرن پنجم تا پایان ممالیک»، ۱۴۰۰، تاریخ اسلام، پیاپی ۱۰۱، ش ۱، ص ۱۲۹، ۱۵۲.

۳. مقدسی، الروضتین فی اخبار الدولتین النوریه والصلاحیه، بی تا، ج ۱، ص ۱۴.

۴. نعیمی دمشقی، الدارس فی تاریخ المدارس، ۱۴۱۰ ق، ج ۱، ص ۶۰۸.

۵. مادلونگ، مکتب‌ها و فرقه‌های اسلامی در سده‌های میانه، ۱۳۷۵، ص ۷۶-۷۷.

به این ترتیب، شیعه در یک منازعه گفتمانی نابرابر، چاره‌ایی جز حاشیه‌گزینی نداشت؛ اما در قرن دهم هجری، با وجود محدودیت‌های موجود، به شکلی پویا در عرصه اجتماع ظهور کرد؛ در حالی که از چنان ظرفیتی برخوردار بود که می‌توانست سرنوشت مناطق هم‌جوار را متأثر سازد. این مسئله نشان می‌دهد که شیعه در طول بازه زمانی مذکور، با توجه همزمان به محدودیت‌ها و قابلیت‌های در اختیار خود، مجموعه راهبردها را در پیش گرفت تا پس از مدتی بتواند قدرت بیشتری وارد رقابت گفتمانی شود. از این رو، تفحص و بازخوانی تاریخ این منطقه به منظور شناخت این راهبردها، به عنوان تجربه‌ای ارزشمند و کاربردی، اهمیت بیشتری می‌یابد.

۲. راهبردهای گفتمان تشیع اثنی عشری

راهبردهایی را که شیعه در بازه زمانی مذکور در دستور کار خود قرار داد، می‌توان به دو دسته تقسیم نمود: راهبردهای با موضع فعال، یعنی راهبردهایی که شیعه با محاسبه و توجه به چشم‌انداز آینده در پیش گرفت؛ و راهبردهای منفعلانه، یعنی راهبردهایی که شیعه امامی تحت تأثیر شرایط موجود و عمدتاً برای حفظ حیات خود اتخاذ کرد.

الف) راهبردهای با موضع فعال

۱. تشکیل حکومت

یکی از راهبردهای شیعیان در مواجهه با گفتمان هژمونیک اهل سنت، تشکیل حکومت‌های محلی در شام بود. تشکیل حکومت به عنوان یک راهبرد عملی از جانب شیعیان، از قرن چهارم هجری با حضور حمدانیان (۳۳۳-۳۹۴ ق) و در رأس آن‌ها

سیف الدوله (۳۳۳-۳۵۶ق) قابل ردیابی است.^۱ سیاست‌های فرهنگی این حکومت شیعی شامل حمایت از شیعیان این منطقه بود.^۲

در نتیجه این سیاست‌ها، عالمان بسیاری به سوی حلب هجرت کردند؛ از آن جمله شریف ابوابراهیم، جدّ بنی زهره، که به حلب مهاجرت کرد و از آن پس، بنی زهره در حلب به خاندانی بزرگ و عالم‌پرور تبدیل شدند.^۳ در میان این خاندان، شماری از علمای شیعی یکی پس از دیگری به ظهور کردند و در حلب و مناطق اطراف آن به مرجعیت فتوا رسیدند. از این خاندان عالمان بسیاری برخاستند.^۴ هم‌چنین از خاندان حمدانی، علمای بزرگی ظهور کرده‌اند.^۵

این عالمان در سایه حمایت حمدانیان به تألیف آثاری دست زدند؛ از جمله حسن بن احمد بن صالح سبّعی (م. ۳۷۱ق) کتاب التّبره فی فضیلة العترة المطهّرة را تألیف کرد. ذهبی (م. ۷۴۸ق) درباره او نوشته است: «اگر برای حلبی‌ها از نظر فضیلت کسی به جز ابو محمد سبّعی نبود، برای ایشان کافی بود».^۶

علاوه بر فراهم آوردن زمینه مناسب برای ظهور عالمان بزرگ، دربار سیف الدوله حمدانی همواره مجمع شاعران دوستدار اهل بیت علیهم‌السلام بود.^۷ انتشار اشعار این شاعران نیز در رشد و گسترش محبت اهل بیت علیهم‌السلام در جامعه تأثیرگذار بود.

آل عمار (۴۶۲-۵۰۲ق) حکومت شیعی دیگری بود که در شام تشکیل شد. امین الدوله عماری در منابع، مردی عاقل، فقیه ادیب و صاحب نظر توصیف شده است که

۱. ذهبی، تاریخ الاسلام، ۱۴۰۷، ص ۳۸۰، ۳۵۱ و ۱۴۸.

۲. حلبی، نهر الذهب فی تاریخ الحلب، بی تا، ج ۲، ص ۲۰.

۳. راغب، اعلام النبلاء بالتاریخ الحلب الشهباء، ۱۴۰۸، ج ۵، ص ۵۲۶.

۴. نک: حرّ عاملی، امل الآمل؛ نیز فیروزآبادی، القاموس المحیط، ۱۴۲۶ق، ج ۶، ص ۱۱۷؛ ابن عدیم، بغیة الطلب فی تاریخ حلب، بی تا، ج ۴، ص ۱۲۳.

۵. نک: حرّ عاملی، امل الآمل.

۶. ذهبی، تاریخ الاسلام، ۱۳۷۴، ص ۳۸۰، ۳۵۱ و ۴۹۵.

۷. از جمله ابوفراس حمدانی پسر عموی سیف الدوله حمدانی سراینده قصیده شافیه.

کتابی نیز به نام ترویج الارواح و مصباح السرور والافراح تألیف کرده است.^۱ او به فراوانی صدقات و رعایت حال شیعیان شهرت داشت.^۲ وی دارالعلمی را به عنوان نهادی علمی برای شیعیان در طرابلس احداث کرد تا محفلی برای نشر علم و ادب باشد^۳ و بیش از صد هزار جلد کتاب به صورت وقف برای آن قرار داد.^۴ همواره ادیبان و دانشمندانی، مانند حسین بن بشر که از رجال شیعه، و قاضی معروف طرابلس و رئیس دارالعلم طرابلس بود، در آن حضور داشتند.^۵

۲. مهاجرت

شیعیان در این دوره، برای مصون ماندن از آسیب‌ها و فشارهای حکومت‌ها، به مناطقی مانند کوهستان‌ها که از مواضع دفاعی طبیعی برخوردار بودند، روی آوردند.^۶ آنان با هدف در امان ماندن از تعقیب و فشار حکومت‌های اهل سنت، به جای رویارویی مستقیم با اقدامات حکومت‌های سنی، تلاش کردند شکل و هویت شیعی خود را حفظ کرده و بر رشد علمی خویش تمرکز کنند.

مهاجرت به مناطق صعب العبوری همچون جبل عامل، مورد توجه دو قشر عوام و عالمان شیعه بود. به همین منظور، از اوایل قرن هشتم در این منطقه، روستاهایی مانند جُبَّع و جزین، در حوالی کوه جبع و کوه جزین،^۷ و نیز میس، مورد توجه و سکونت شیعیان قرار گرفتند. نام هیچ‌یک از این مناطق در معجم البلدان نیامده است؛ با این وجود، پس

۱. سبط ابن جوزی، مرآة الزمان، ۱۹۹۰م، ص ۱۳۸.

۲. ابن شداد، الاعلاق الخطیره فی ذکر امراء الشام والجزیره، بی تا، ج ۱، ص ۸۰.

۳. محمد کرد علی، خطط الشام، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۳۳.

۴. همان.

۵. عسقلانی، لسان المیزان، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۲۷۵.

۶. مهاجر، الهجرة العاملیة الی ایران، ۱۹۸۹م، ص ۴۵.

۷. همان، ص ۳۲۹-۳۳۰.

از مدتی منطقه جزین به عنوان مأوای شیعیان شناخته شد.^۱ روستاهای قدیمی کرک نیز مکان مناسبی برای پذیرش مهاجران شیعی بود.^۲ مناطق دیگری مانند کوه عامله در حوالی صفد^۳ کوه تبین، که قلعه‌ایی با دیه‌ها و ولایات داشته است، نیز پذیرای مهاجران شیعه امامی بوده‌اند.^۴

حلب، شهر رمله در فلسطین، دمشق و مناطق جبل عامل، از مناطقی بودند که عالمان شیعه عراق برای تبلیغ معارف مذهبی به آن‌ها مهاجرت می‌کردند. به عنوان نمونه، قاضی اسد بن ابراهیم حرّانی (د. پس از ۴۱۰ق)^۵ و شریف احمد بن حمزه عریضی، معاصر او،^۶ از جمله مهاجران به این منطقه بودند که در آنجا محافل درس و بحث بر پا کردند.

ابوعلی حسن بن محمد رقی، از شاگردان شیخ مفید (م. ۳۳۸ق)، نیز در رمله فعال بوده و در ۴۲۳ق در آنجا تدریس می‌کرد.^۷ ابوالفتح کراچکی (م. ۴۴۹ق)، از دیگر شاگردان شیخ مفید، نیز در زمان حیات استادش به شهرهای صیدا و صور سفر کرد، مدتی در آنجا اقامت گزید و کتاب‌هایی متناسب با نیاز شیعیان آن دیار تدوین کرد. حضور کوتاه وی در حلب، در آستانه سفرش به رمله، به اقامتی چندساله در آن شهر، در فاصله سال‌های ۴۱۰-۴۱۲ق انجامید.^۸ این سفرها در دوره‌ای صورت گرفت که وی خود نیز در پی استماع از مشایخ و بهره‌گیری از محافل علمی این شهرها بود. او در سال

۱. ذهبی، تاریخ الإسلام، ۱۳۷۴، ص ۳۳۷.

۲. حموی، معجم البلدان، ۱۹۹۰م، ج ۴، ص ۴۵۲، «کرک».

۳. ابن ابی طالب، نخبة الدهر فی عجائب البر والبحر، ۱۳۸۲، ص ۳۰۳.

۴. حسینی عثمانی، تاریخ صفد، ۲۰۰۹م، ص ۲۵۵.

۵. کراچکی، التفصیل، ۱۳۶۱، ص ۳۱، ۱۵.

۶. کراچکی، کنز الفوائد، ۱۳۲۲، ص ۲۱۴، ۲۱۵.

۷. طبرسی، الاحتجاج، ۱۹۶۶، ص ۳۲۵.

۸. کراچکی، کنز الفوائد، ۱۳۲۲، ص ۲۱۵، ۱۸۱، ۲۴۷، ۲۶۷.

پایانی عمر خود، یعنی ۴۴۹ق، ابتدا به صیدا و سپس به صور سفر کرد و در همان جا وفات یافت.^۱

گاه برخی از این عالمان نه در قالب سفر تبلیغی، بلکه با هدف اقامت دائم در شام سکونت گزیده‌اند. از جمله احمد بن علی الحمصی (م. ۳۷۰ق) که اصول و مبانی تشیع را در حله فراگرفت و سپس در بعلبک ساکن شد.^۲ ابوالقاسم بن حسین بن عود اسدی (م. ۶۷۶ق) نیز از دیگر عالمانی بود که به جبل عامل^۳ مهاجرت کرد و تا آخر عمر در جزین سکونت گزید.^۴

حضور عالمان در منطقه، زمینه مهاجرت جوانان مستعد شیعه این نواحی به عراق را برای کسب علوم و معارف شیعی فراهم ساخت.^۵ این افراد، متناسب با شکوفایی حوزه‌های بغداد، حله و کربلا در ادوار مختلف، به کسب دانش می‌پرداختند و سپس به موطن خود بازمی‌گشتند.^۶

در میان این افراد، نام محمد بن مکی (م. ۷۳۴ق)، مشهور به شهید اول، از عالمان طراز اول شیعه امامی، به چشم می‌خورد. ابراهیم بن ابی الغیث بخاری (م. حدود ۷۳۶ق) نیز از دیگر عالمانی بود که در محضر ابن عود (م. ۶۷۷ق) و ابن مقبل حمصی (م. ۶۶۴ق) شاگردی کرد؛ اما برای ادامه تحصیل به عراق رفت و محضر علامه حلی را نیز درک کرد. وی پس از آن به شام بازگشت و هر روز دو محفل درسی برگزار می‌کرد و با عموم شیعیان، و به ویژه طلاب، ملاقات داشته است.^۷

۱. ذهبی، العبر فی خبر عن غیر، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۲۲، ۲۲۰.

۲. ابن عماد حنبلی، شذرات الذهب، ۱۴۰۶ق، ص ۲۸۳.

۳. حضور شیعه در منطقه یاد شده به قبل از قرن چهارم هجری باز می‌گردد.

۴. طباطبائی، إعلام النبلاء بتاریخ حلب الشهباء، ۱۴۰۸ق، ص ۴۷۹.

۵. عاملی، أمل الآمل، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۴۱.

۶. همان، ص ۱۰۳.

۷. صفدی، وافی بالوفیات، ۱۴۲۰، ج ۶، ص ۷۹.

۳. تبیین عقاید و مرزبندی عقیدتی

عالمان شیعی در مقابل تلاش برخی از اهل سنت برای منحرف نشان دادن فرق شیعه و در نتیجه به حاشیه راندن اندیشه شیعی، و به منظور خنثی سازی تبلیغات نادرست، به تبیین عقاید اصیل امامیه و مرزبندی عقیدتی اهتمام ورزیدند. برخی از این آثار عبارت‌اند از:

۱- کتاب حسن بن بشار حلبی (م. ۵۱۵ق) در ردّ امکان رؤیت خداوند در قیامت که

ابن حجر از او با عنوان «شیخ الرافضة» یاد کرده است.^۱

۲- دو کتاب التاجی و معالم الدین تألیف ابوعلی حسن بن احمد بن علی ابن

المعلم حلبی. وی ملازم مسجد جامع حلب بود و مردمان حلب فقه و ادبیات را

از او فرامی‌گرفتند. ابن عدیم او را فقیه و برخوردار از فضیلت در شعر و کتابت و

افتخاری برای شیعه معرفی کرده است.^۲

۳- برخی از آثار یحیی بن حمید بن ظافر طائی حلبی (م. ۶۳۰) که در ارتباط با

فرهنگ تشیع تألیف شده‌اند، عبارت‌اند از:

- المجالس الاربعین فی مناقب الائمة الطاهرين؛

- تضيوع اللطائم فی شرح خطبة فاطمة الزهراء؛

- الكتاب فی حکمی کلام الائمة الاثنی عشر؛

- دُخْر البشر فی معرفة الائمة الاثنی عشر.^۳

۴- أسعد بن أحمد بن أبي روح قاضي عالم ابوالفضل طرابلسی، از بزرگان شیعه

در شام و شاگرد قاضی ابن براج که پس از استادش، عهده‌دار تدریس مباحث

۱. ابن حجر عسقلانی، لسان المیزان، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۱۹۷.

۲. ابن عدیم، بغیة الطلب فی تاریخ حلب، بی تا، ج ۵، ص ۲۲۷.

۳. ابن شداد، الاعلاق الخطيرة فی ذکر أمراء الشام والجزيرة، بی تا ص ۶۴؛ صفدی، الوافی بالوفیات، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۲۷۰.

اعتقادی شیعه شد. ابن عمار او را به عنوان قاضی طرابلس منصوب کرد. از جمله کتاب‌های او عبارت‌اند از:

- عیون الادلة فی معرفة الله و کتاب التبصرة فی خلاف الشافعی للامامية؛

- کتاب البیان عن حقيقة الانسان؛

- کتاب المقتبس فی الخلاف بیننا و بین مالک بن انس؛

- کتاب التبیان فی الخلاف بیننا و بین النعمان؛

- مسئله تحریم الفقاع؛

- کتاب الفرائض؛

- کتاب المناسک؛

- کتاب البراهین، و آثار دیگری که ابن ابی طی در کتاب خود از آن‌ها یاد کرده است.

۵- کتاب المنجی من الضلال فی الحرام و الحلال تألیف حسین بن عقیل بن سنان خفاجی (م. ۵۰۷ق)، که در ۲۰ مجلد تدوین شده و آرای فقه‌های مختلف را دربر داشته است.^۱

۶- کتاب غنیة النزوع در فقه، تألیف ابوالمکارم حمزه بن زهره حلبی (م. ۵۸۵ق).^۲

۷- کتاب البرهان علی ثبوت الایمان از ابوالصلاح حلبی که در آن به مباحث توحید و عدل پرداخته است. هدف وی بیان مطالبی بوده که اعتقاد به آن‌ها را موجب نجات و عدم اعتقاد به آن‌ها را موجب کفر می‌دانسته است.^۳

۱. شمس الدین ذهبی، تاریخ الاسلام، وفيات سال ۵۰۷

۲. همان، ص ۲۵۷.

۳. نک: حلبی، البرهان، ۱۴۰۸ق.

۸- کتاب الرد علی الاسماعیلیه و النصیریه، تألیف أسعد بن عمر بن مسعود الجبلی (زنده پیش از ۵۲۰ق)، که در رد اسماعیلیه، نصیریه و دیگر جریان‌ها نوشته شده است.

۹- کتاب طبقات الامامیه تألیف ابن ابی طی حلبی (م. حدود ۶۳۰ق)، که متأسفانه اصل آن از میان رفته است.

عالم‌ان شیعه هم‌چنین در سایه حمایت‌های بنو عمار، آثار متعددی تألیف کردند. محمد بن علی کراجکی (م. ۴۴۹ق) دو کتاب نهج البیان و عدّة البصیر فی حجّ یوم الغدیر را به نام ابوالکتاب احمد بن محمد بن عمار و کتاب فقهی البستان را به نام قاضی امین الدوله ابن عمار (۴۶۲-۴۶۴ق) تألیف کرد.

با توجه به محتوای آثار تولیدشده توسط شیعیان در این دوره، می‌توان گفت مهم‌ترین موضوعاتی که مورد توجه قرار گرفته‌اند عبارت‌اند از: معرفی اصول اعتقادی شیعه، شامل توحید و امامت؛ تبیین جایگاه معرفتی اهل بیت علیهم‌السلام؛ مقایسه تطبیقی فقه شیعه و اهل سنت؛ نقد عقاید جریان‌های منتسب به تشیع، همچون غالیان؛ مرزبندی و تقویت هویت شیعی؛ و در عین حال، جهت‌گیری به سوی رفع تعارضات موجود با گفتمان مسلط.

۴. مناظره

برپایی مجالس مناظره در این دوره، در مواردی تابعی از پشتوانه قدرت حاکمه بود؛ چرا که نتیجه مناظره، در صورت نبود نظارت حکومت، می‌توانست به درگیری بیانجامد. در این راستا، حکومت‌های محلی شیعی نیز در دوران حیات سیاسی خود، گاه چنین نقشی ایفا می‌کردند. دربار آل عمار همواره محفلی برای مناظره بین علما

بود. این مجالس به منظور معرفی چهره‌های برجسته شیعه و، در عین حال، پاسخ به شبهاتی که علیه شیعه منتشر می‌شد، برگزار می‌گردید. از جمله مناظره‌ای که بین اسعد بن احمد بن ابی روح (م. حدود ۵۰۴ق) قاضی طرابلس و یکی از فقیهان مالکی، به امر ابن عمار، درباره حرمت فقاع صورت گرفت که اسعد با براهین محکم این فقیه مالکی را شکست داد.^۱

حسین بن بشر طرابلسی (م. حدود ۴۴۹ق)، معروف به قاضی و متولی دارالعلم طرابلس نیز با خطیب بغدادی (م. ۴۶۳ق) مناظره‌ای داشته است که تقدم علمی او موجب مغلوب شدن خطیب بغدادی در این مناظره گردید.^۲

منازعه ابن ربیع طرابلسی با علی بن نصر فائقی درباره پرسش شیخ طوسی از شیخ مفید نیز نمونه دیگری از مناظرات علمی عالمان این دوره در منطقه شام بوده است.^۳ گاه برخی از چهره‌های شیعی نیز به عنوان افرادی اهل بحث و مناظره شناخته می‌شدند. از جمله ابن ابی طی، که خود از عالمان شیعه این منطقه است، از حسن بن ابراهیم حمصی (م. ۵۴۰ق) یاد کرده و وی را با تعبیر «کان فقیهاً امامیاً مناظراً» معرفی کرده است.^۴

ابراهیم بن ابی الغیث بخاری نیز با صفدی، عالم معروف اهل سنت، درباره رؤیت خدا مناظره داشته است.

صفدی موضوع مناظره خود با این عالم امامی را جذاب دانسته و اخلاق این عالم امامی را ستوده است.

۱. عسقلانی، لسان المیزان، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۳۸۶.

۲. همان، ج ۲، ص ۵۰۹.

۳. مفید، المسائل الطوسیه، ۱۴۱۳ق، ص ۶۵.

۴. همان، ج ۲، ص ۱۹۲.

صفدی هم چنین در حضور ابن تیمیه با او به بحث و مناظره در موضوعات دیگر پرداخته است.^۱

مناظره می تواند قوام و انسجام مبانی یک نظام فکری و قابلیت های آن را برای دفاع از هویت خود و غلبه بر دیگری های رقیب به نمایش بگذارد و از این طریق، بر نفوذ آن اندیشه در ذهن مخاطبان تأثیرگذار باشد. با دقت نظر در منابع، ارتباط معناداری میان عناوین آثار علمی تولید شده در این عصر و موضوع مناظرات به چشم می خورد که به نظر می رسد عالمان شیعی در شام، با توجه به مسائل روز، تولیدات علمی و تضارب آراء با سران فرق و مذاهب دیگر را جهت می دادند.

۵. تشکیل حوزه های علمیه شیعی

حوزه های علمیه شیعه با حمایت سلسله شیعی آل حمدان در حلب (۳۹۴.۳۳۳ق) ایجاد شدند و تا حدود یک قرن در اوج درخشانی و شکوفایی به فعالیت پرداختند. در این دوره، بزرگانی مانند محمد بن حسین بن صالح عدل سبعی (م. ۳۶۰ق)، از عالمان حلب، در این حوزه مجلس علمی برگزار کردند و افرادی چون علی بن خالد مَراغی (م. ۴۱۳ق)،^۲ محمد بن عثمان نصیبی (م. ۴۰۶ق)^۳ و اسد بن ابراهیم سلمی حرانی (د. پس از ۴۱۰ق)^۴ از او حدیث شنیدند.

دو عامل در توجه شیعیان شام به حوزه های علمیه به عنوان راهبرد مؤثر بود: نخست، ارتباط گیری مداوم با عالمان شیعه و بهره مندی از محضر آنان که پشتوانه علمی این منطقه را غنی می کرد.

۱ همان، ج ۶، ص ۷۹.

۲ طوسی، الامالی، ۱۴۲۲ق، ص ۲۳۸.

۳ ثعلبی، التفسیر، ۱۴۲۲ق، ج ۶، ص ۳۱۰.

۴ نجاشی، الرجال، ۱۴۰۷ق، ص ۶۶.

دوم، پی‌ریزی سیاست مدرسه‌سازی توسط اهل سنت و ممنوعیت حضور شیعیان در این مدارس. این وضعیت، در کنار پناه بردن شیعیان به مناطق دور از دسترس برای رهایی از فشار اهل سنت، موجب اهتمام شیعیان به ساخت حوزه‌های علمیه توسط بزرگان شیعه در مناطق مسکونی خود شد.

اهمیت حوزه حلب به اندازه‌ای بود که حتی عالمانی از رمله، مانند شریف اشرف بن أعز، معروف به تاج الملک علوی (م. ۶۱۰ ق)، نیز به حوزه حلب جذب شدند.^۱ از دیگر چهره‌های شاخص این حوزه می‌توان به بزرگانی چون یحیی بن حمید بن ابی طیّ (م. ۶۳۰ ق)، مورخ و رجالی مشهور، و محیی الدین محمد بن عبدالله بن زهره (م. ۶۳۶ ق)، صاحب الاربعین^۲ اشاره کرد.

به غیر از حلب، طرابلس نیز شاهد فعالیت مدارس علمیه شیعی بود. مؤثرترین چهره در انسجام حوزه طرابلس، سعدالدین عبد العزیز بن نحریر بن براج (م. ۴۸۱ ق) است که اصالتاً مصری بود. وی سپس به بغداد رفت و از شاگردان خاص سید مرتضی (م. ۴۳۶ ق) و پس از آن شیخ طوسی (م. ۴۶۰ ق) شد. ابن براج پس از تحصیل، در حالی که فقیهی سرآمد بود، بغداد را ترک کرد و به طرابلس رفت و مورد حمایت امیر جلال الملک (م. ۴۹۲ ق)، از فرمانروایان بن عمار قرار گرفت. وی سال‌ها قاضی طرابلس بود و از نظر معنوی نیز پیشوای امامیان آن شهر محسوب می‌شد. المذهب، جواهر الفقه و شرح جمل العلم از آثار ماندگار این فقیه امامی است.^۳ ابن براج کوشش کراچکی را به ثمر رساند و حوزه طرابلس را تا چندین نسل پایدار ساخت.

حوزه طرابلس که در اواخر سده پنجم قوام یافته بود، تا اواسط سده بعد ادامه داشت. حلقه وصل در نسل نخست، قاضی عزالدین عبدالعزیز بن ابی کامل طرابلسی (د.

۱. آقابزرگ تهرانی، الذریعه الى التصانیف الشیعه، ۱۴۰۳ ق، ج ۵، ص ۱۶۰.

۲. همان.

۳. افندی، ریاض العلماء، بی تا، ج ۳، ص ۱۴۲-۱۴۳.

پس از ۵۲۵ ق) بود که نزد ابوالصلاح حلبی، ابوالفتح کراجکی و قاضی ابن براج دانش آموخت و به تدریس آثار آنان در طرابلس پرداخت.^۱ شاگرد دیگر ابن براج، قاضی اسعد بن ابی روح طرابلسی بود که منابع اهل سنت او را «رأس شیعیان در شام» نامیده‌اند.^۲

هم‌چنین محمد بن مکی، شهید اول (م. ۷۸۶ ق)، پس از شاگردی در محضر عالمان طراز اول عراق و بازگشت به زادگاه خود، جزین، زمینه را برای تأسیس حوزه علمیه در این منطقه فراهم آورد. پس از آن، شیعیان جبل عامل و نواحی مختلف آن برای کسب مدارج عالی علمی، دیگر ناگزیر از مهاجرت به مناطق دور نبودند و برای کسب دانش به جای عراق، به جزین روی آوردند.^۳ در این میان، خاندان مجتهدپرور شهید اول نقش برجسته‌ای در روند رو به رشد تشیع در منطقه جبل عامل داشته‌اند. پدر شهید اول، یعنی مکی بن محمد (م. ۷۸۶ ق)، را حر عاملی عالمی ثقة معرفی کرده است.^۴

شهید اول در ایجاد و فعال سازی حوزه علمیه در منطقه جزین، از توابع جبل عامل، و به تبع آن در کرک نوح،^۵ مشغره و جباع،^۶ عامل دیگری بود که می‌توانست موجبات نگرانی جامعه اهل سنت را بیش از پیش فراهم می‌کند. البته این عالم امامی چنین اقداماتی را در پوشش تقیه^۷ انجام می‌داد؛ اما طبق برخی از گزارش‌ها و قرائن تاریخی، بعید است وجهه شیعی او کاملاً ناشناخته مانده باشد. به عنوان نمونه، شمس‌الدین محمد جزری (م. ۸۳۳ ق) می‌گوید: محمد بن مکی ضمن نوشته‌ای به من، خود را شافعی قلمداد کرد، ولی او فقیه شیعه بود.^۸

۱. محمد بن مکی، الاربعون، ۱۴۰۷ ق، ص ۷۶، ۷۹، ۸۰.

۲. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، بی تا، ج ۱۹، ص ۴۹۹.

۳. الحر، معالم الادب العاملی، ۱۴۰۲ ق، ص ۷۹.

۴. حر عاملی، أمل الآمل، بی تا، ج ۱، ص ۱۰۵.

۵. شوشتری، مجالس المومنین، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۷۸.

۶. الحر، معالم الادب العاملی، ۱۴۰۲ ق، ص ۷۷-۷۸.

۷. ابن الجزری، غایة النهایة فی طبقات القراء، ۱۳۵۱ ق، ص ۲۶۵.

۸. همان.

به این ترتیب، گونه‌های مختلف راهبردهای با موضع فعال در مقطع زمانی مورد بحث، توسط شیعیان به کار گرفته شد که در این میان، نقش عالمان شیعه در گزینش این راهبردها برجسته است. این قشر راهبردهای حساسی را برگزیده‌اند که ضمن ارتباط آن‌ها با یکدیگر، چون حلقه‌های زنجیر، چشم‌انداز آینده حضور شیعه در این منطقه را تضمین می‌کردند. برای نمونه، ساخت مدارس و ایجاد مرزبندی عقیدتی شفاف با فرق و مذاهب دیگر، دو راهبردی بودند که در کنار یکدیگر، بازخوانی معارف عقیدتی و تعمیق آن را میسر می‌کردند.

مهاجرت نیز، هر چند راهبردی مشترک میان عوام یا خواص شیعه، به‌ویژه عالمان، بود، هدف عالمان از در پیش گرفتن آن می‌توانست پی افکندن و تثبیت حضور شیعه در این منطقه باشد.

ب) راهبردهای منفعلانه

۱. تقیه

در اثر افزایش اختناق ناشی از سلطه هژمونیک و انحصارطلبی اهل سنت که در فضای غیریت‌سازانه به حاشیه‌رانی سخت‌افزاری و نرم‌افزاری شیعیان روی آورده بودند، شیعیان امامی گاه برای حفظ حیات گفتمان خود به تقیه پناه می‌بردند. تقیه از نظر شیعه، مستور داشتن اعتقادات باطنی و کتمان در برابر مخالفان به خاطر اجتناب از زیان‌های دینی و دنیوی است.^۱ در طول تاریخ این منطقه، عالمان و عوام شیعه، با تضییق شرایط، مجبور به استفاده از راهبرد تقیه برای حفظ حیات خود شده‌اند.

ابراهیم بن ابی الغیث بخاری، زمانی که اخبار فعالیت‌های او به عنوان عالم شیعی منتشر شد، خانه‌اش خراب و کتاب‌هایش ضبط گردید. شعری از او نقل شده است که

۱. شیخ مفید، تصحیح الاعتقاد، ۱۳۷۲، ص ۶۶.

پس از آزار و اذیت سروده و در آن اشاره کرده که وقتی او در خانه نشست، تشیّعش به چه کسی آسیب می‌رسانده است.^۱

شهید اول نیز در این دوران، به دلیل شدت تقیه، نمی‌توانست در دمشق روزها به تدریس کتاب‌های شیعه پردازد؛ ناگزیر این کار را شب، بین نماز مغرب و عشاء، در زیرزمینی که بدین منظور ساخته بود، انجام می‌داد.^۲ شهید ثانی در مقدمه خود بر شرح لمعه، از قول شهید اول، از نگرانی او از درباره رفت‌وآمد علمای اهل سنت به خانه‌اش که ممکن بود باعث لو رفتن اشتغال او به تدوین کتاب لمعه برای شیعیان شود، سخن گفته است.^۳ اینکه شهید اول هنگام نگارش این اثر، منبع فقهی دیگری جز مختصر النافع محقق حلّی در اختیار نداشته است و این کار را در خلوت انجام داده و از نبود رفت‌وآمد عامه به منزل خود در مدت هفت روز نگارش این اثر اظهار شادمانی می‌کند،^۴ نشان دهنده خفقان سیاسی- مذهبی و شدت تقیه شیعیان در این دوران است. به‌همی‌نسب نیز بود که فقیه بزرگی مانند او مجبور می‌شود به شافعی بودن تظاهر کند.^۵

هر چند تقیه موضعی هماهنگ برای شخص با گفتمان حاکم رقم می‌زند اما عالمان شیعه این تهدید را نیز به فرصت تبدیل کردند و از آن به‌عنوان پوششی برای تولید و بازتولید علمی و پیاده کردن راهکارهایی که تا آن زمان در بُعد نظری در میان نظریه‌پردازی عالمان شیعی پیشین باقی مانده بود، بهره بردند. شهید اول با پوشش تقیه، بحث نیابت از امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف را برای فقهاء امامیه در عصر غیبت مطرح کرد.^۶

۱. صدقی، وافى بالوفیات، ۱۴۲۰ق، ج ۶، ص ۷۹.

۲. افندی، تعلیقة امل الآمل، ۱۴۱۰ق، ج ۸، ص ۲۳۳.

۳. جبعی عاملی، الروضة البهیة، بی‌تا، ج ۱۲، ص ۲-۳.

۴. همان، ج ۱۲، ص ۲.

۵. شوشتری، مجالس المؤمنین، ۱۳۱۷ق، ج ۱، ص ۲۴۳.

۶. جبعی عاملی، روضة البهیة، بی‌تا، ج ۴۴، ص ۴ و ۶.

و به همین منظور شبکه نمایندگی و تعیین وکلاء را مخفیانه و به دور از چشم حکومت و عالمان اهل سنت تأسیس کرد.^۱ او وظیفه این وکیلان را جمع آوری خمس و زکات از شیعیان شهرهای مجاور منطقه کوهستانی شام، مانند طرابلس، قرار داد.^۲ وکلای او به دور از چشم حکومت دمشق در آن مناطق فعالیت می کردند.^۳ و او از این طریق مناطق شیعه نشین لبنان را در دمشق رهبری می کرد.^۴

قطب الدین محمد بن محمد رازی بویه (م. ۷۶۶ ق) نیز فقیه امامی دیگری بود که در شام به عنوان فقیه شافعی زندگی می کرد و حتی اکنون نیز جزء علمای شافعی شمرده می شود.^۵ کامل بن حسین حلبی (م. ۱۳۵۱ ق) به روشنی اظهار می کند که شیعه در پرده تقیه فعالیت می کردند تا قدرت را به ضرر سنیان به دست آورند.^۶ و این نکته ای که حلبی به آن اشاره می کند، نشان دهنده استفاده مطلوب عالمان شیعه از ظرفیت های نهفته در تقیه و برنامه بلند مدتی است که در پس این راهکار آن را تعقیب می کردند.

۲. تقرب به حکومت های سنی

در این میان، به سبب تضییقات شدید اهل سنت علیه شیعیان، برخی از ایشان برای تداوم حیات خود، گاه در راستای هماهنگی با سیاست های حکومت های سنی متعصب گام برمی داشتند.

احمد بن ثابت بن الدینار (م. ۶۰۱)، از علمای امامیه موصل، صلاح الدین ایوبی، از دشمنان شیعه، را در دمشق ستایش کرده و از وی هدیه ای پذیرفت. ابراهیم بن

۱. مکی عاملی، ذکر الشیعة، ۱۴۱۹ ق، ص ۱۳.

۲. ابن عماد حنبلی، شذرات الذهب، ۱۴۰۶، ج ۶، ص ۲۸۴.

۳. موسوی خوانساری، روضات الجنات، ۱۳۹۲، ج ۷، ص ۱۱.

۴. الشیبی، الصلة بین التصوف والتشیع، ۱۹۸۲، م، ج ۲، ص ۱۳۷.

۵. ابن العماد حنبلی، شذرات الذهب، ۱۴۰۶ ق، ج ۶، ص ۲۰۷.

۶. حلبی غزی، نهر الذهب فی تاریخ حلب، بی تا، ج ۱، ص ۱۵۶.

ابی‌الغیث بخاری نیز پس از آنکه اهل سنت به سبب شیعه بودن، خانه اش را خراب کردند و کتابخانه اش را به آتش کشیدند، برای دفع خطرهای احتمالی در آینده، در اشعاری به تقیه روی آورد و از خلفا ستایش کرد.^۱

در مواردی نیز نقبای علوی شام برای دفع خطر و یا تقرب به حکومت‌های سنی، به برخورد با شیعیان پرداختند. زمانی که ابوالقاسم بن حسین بن عود، مشهور به شیخ نجیب الدین اسدی حلی، فقیه، متکلم و یکی از بزرگان شیعه، در سال ۶۷۹ ق به حلب وارد شد، شریف عزالدین مرتضی، نقیب‌الاشراف، ابتدا او را اکرام کرد؛ اما هنگامی که دریافت وی نسبت به برخی از صحابه دیدگاه انتقادی دارد، به او بی‌حرمتی کرد و دستور داد وی را از شهر اخراج کنند. نقیب مذکور به سبب چنین اقدامی، قدر و منزلت والایی یافت.^۲

یحیی بن أحمد هذلی حلی (م. ۶۸۹ ق) دیگر شخصیت برجسته شیعی بود که در حلب توسط این نقیب مورد سرزنش قرار گرفت. نقیب‌الاشراف ابتدا او را گرامی داشت؛ اما هنگامی که دریافت نام ابوبکر را آن‌گونه که شایسته می‌دانست بر زبان نمی‌آورد، بر او خشم گرفت و دستور داد وی را بر شتر سوار کنند، و در کوچه پس‌کوچه‌های شهر بگردانند و تازیانه بزنند. این موضع او موجب تقویت جایگاه او نزد اهل سنت شد.^۳

علاوه بر نقباء گاه ادبای شیعه نیز به منظور تقرب به حاکمان اهل سنت، در اشعار و آثار خود از سلاطین سنی ستایش می‌کردند. ابن ابی طی برخی از آثار تاریخی خود را به شرح وقایع این دوره اختصاص داد. وی کتابی با عنوان عقود الجواهر فی سیره الملك الظاهر تألیف کرد.^۴

۱. صفدی، وافی بالوفیات، ۱۴۲۰ ق، ج ۶، ص ۷۹.

۲. ذهبی، تاریخ الاسلام، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۳۳۷؛ ذهبی، الخبر فی خبر عن غیر، بی‌تا، ج ۳، ص ۳۴۲.

۳. حلبی غزی، نهر الذهب فی تاریخ الحلب، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۵۵.

۴. ابن شداد، الاعلاق الخطیرة، بی‌تا، ص ۱۵۰-۱۵۳.

در لابلای شرح حال‌هایی که از ابن ابی طی درباره برخی از عالمان حلب نقل شده، می‌توان نمونه‌های دیگری از همراهی برخی از ادبای شیعه با سلاطین ایوبی را یافت. از جمله ابن نماء حلی که در اشعار خود از حاکمان سنی شام نیز ستایش می‌کرد.^۱ شرح حال وی را ابن نجار در ذیل تاریخ بغداد آورده و صفدی نیز مطالب وی را نقل کرده است.

در دمشق و دیگر مناطق نیز شیعیان معتدل می‌زیستند که توانسته بودند احترام و دوستی عامه را جلب کنند و در میان ایشان بزرگانی چون شیخ محمد بن ابوبکر سکاکی (م. ۷۲۱ق) و شیخ شیعه، زین الدین جعفر بن ابی الغیث بعلبکی (م. ۷۳۶ق)، به چشم می‌خورند.^۲

ابن معقل حمصی (م. ۶۴۴ق) در بعلبک اقامت داشت. زمانی که این شهر در اثر فشار محیطی، به لحاظ جمعیت و فرهنگی، به تدریج دگرگون شد، وی رابطه‌ای محکم و ممتاز با والی شهر، ملک امجد ایوبی (۵۷۸-۶۲۷ق)، برقرار کرد. به واسطه وجود چنین شخصی در بعلبک، شیعیان وضعیت بهتری یافتند.^۳

۳. پذیرش عقاید رقیب

به دنبال سخت‌گیری‌هایی که علیه شیعه اعمال می‌شد، برخی از عوام شیعه که راهی برای مقابله یا رهایی از فشارها نمی‌یافتند، در برابر گفتمان رقیب و احساس بی‌پناهی، راه نجات خود را در پذیرش عقاید رقیب می‌دیدند. این مسئله‌ای بود که گاه در دستورالعمل‌های حکومتی گاهی از شیعیان خواسته می‌شد.^۴

۱. صفدی، الوافی بالوفیات، ۱۴۲۰ق، ج ۲۱، ص ۳۳۵-۳۳۷.

۲. ابن عماد حنبلی، شذرات الذهب، ۱۴۰۶، ج ۶، ص ۵۵، و ج ۶، ص ۱۴۰، و ج ۶، ص ۱۱۳.

۳. صفدی، الوافی بالوفیات، ۱۴۲۰ق، ج ۷، ص ۱۵۶.

۴. عسقلانی، الدرر الكامنه، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۰۱.

آنان برای حفظ جان و مال خود به سنی شدن تن می‌دادند؛ اما باین وجود، اهل سنت آنان را به عنوان سنی نمی‌پذیرفتند. ازاین‌رو، آنان را «متسنن» می‌دانستند و این شیعیان تحقیرشده، که اغلب در مناطق ساحلی ساکن بودند، با تعبیر «اهل السواحل المتسننین» توصیف شده‌اند.^۱

شماری از این افراد در جریان قتل شهید اول، احتمالاً برای جلب نظر و رضایت حاکمیت، با مخالفان وی همکاری کردند و طوماری علیه شهید اول و اقدامات او فراهم کرده و در اختیار حکومت قرار دادند.^۲ در منابع آمده است صورت مجلسی با امضای هفتاد نفر از یاران مرتدشده محمد بن مکی و هزار فقیه سنی فراهم شد که حاوی مطالبی درباره دستورات شهید اول بود. سپس موضوع را نخست در صیدا و بیروت و پس از آن در دمشق به داوری گذاشتند حاصل آن، مرتد شناختن این فقیه امامی بود.^۳ اما این گروه از این اقدام نیز چندان طرفی نیستند.

داده های تاریخی گواه آن است که راهبرد یادشده به صورت مقطعی و موقت مشکل ادامه حیات شیعیان را حل می‌کرد، از زوایه ای دیگر آینده ای برای این گروه در جامعه شیعی باقی نمی‌گذاشت؛ زیرا آنان به تدریج در بدنه جامعه سنی مستحیل می‌شدند.

نتیجه‌گیری

ظرفیت‌های در اختیار اهل سنت در منطقه شام، فضای گفتمانی غیریت‌سازانه‌ای را در قرون پنجم تا دهم هجری به نفع ایشان رقم زده بود که شیعه را با بحران وجودی مواجه ساخته و آنان را در میان دوگانه همرنگی با جماعت یا حفظ عقاید خود مضطر می‌کرد. در این میان، گروهی از شیعیان که با برآورد از اوضاع زمانه خود می‌پنداشتند

۱. موسوی خوانساری، روضات الجنات، ۱۳۹۲ق، ج ۶، ص ۵۹۰.

۲. الصدر، تکملة امل الآمل، ۱۴۰۷ق، ص ۳۷۰.

۳. بحرانی، لؤلؤ البحرين، بی‌تا، ص ۹۷.

یارای مقابله با سیاست‌های تمامیت‌خواه و انحصارطلبانه گفتمان حاکم را ندارند، نجات را در کوتاه آمدن از مواضع خود دیدند و مسیر انفعال پیمودند. در نتیجه، با اتخاذ راهکارهایی موقت برای حفظ حیات، همکاری با قدرت رقیب را راهی برای برون رفت از وضعیت موجود تلقی کردند. می‌توان گفت این رویکرد خاص عوام شیعه و یا انتخاب گروهی از ایشان بود که هیچ پشتوانه سیاسی و یا علمی - اعتقادی در محل سکونت خود نمی‌یافتند و به این ترتیب، مرعوب سیاست‌های تند و خشونت‌آمیز قدرت مسلط در منطقه بودند؛ هرچند هرگز نتوانستند اعتماد گفتمان مسلط رقیب را به دست آورد.

اما گروه دیگر از شیعیان با نگاه راهبردی و با مدنظر قرار دادن چشم‌انداز دورتر، تلاش کردند با بهره‌مندی از ظرفیت‌های اندک در اختیار و یا آگاهی از مخاطره‌آمیز بودن این مسیر، بقای اعتقادات خود را در منطقه تضمین نمایند. در این صورت، هر قشری از این طیف از ظرفیت و توان خود برای هدف مذکور بهره برد. مردان شمشیر با پی‌ریزی حکومت‌های محلی و زمینه‌سازی برای رشد هر چه بیشتر این اندیشه و مردان دانش با تألیف و تدوین و فراهم آوردن فضای کسب دانش‌های پایه و علوم دینی - مذهبی، سعی در طراحی محیطی هم‌افزا برای رشد عقاید خود داشتند. در این میان، ابزاری مانند راهبرد مناظره غالباً وابسته به وجود قدرتی شیعی بود که بتواند از عالمی که در مجلس مناظره شرکت کرده محافظت نماید؛ اما از حیث اثرگذاری و مبرا کردن وجهه شیعه امامی از برخی از اتهامات و شایعات، تأثیری تام و تمام داشت و از این لحاظ مانند راهبرد تبیین عقاید شیعی بود که تلاش داشت حاشیه‌رانی رقیب را خنثی کرده خود را به جامعه آن زمان در چارچوبی صحیح معرفی نماید.

مهاجرت، راهبرد سومی بود که عده دیگری برگزیدند، مهاجرت عوام شیعه به مناطق صعب العبور برای حفظ جان خود و، علاوه بر آن، مهاجرت تبلیغی کوتاه مدت و یا دائم

عالمان شیعه امامی به این منطقه، اشکال متفاوت این راهبرد بود و زمینه حفظ حیات و در عین حال، نضج هر چه بیشتر نظام معنایی گفتمان امامیه را فراهم می‌آورد. برآیند وضعیت مذکور و اتخاذ راهبردهای فعال در ادوار بعد، ظهور عالمان بزرگ شیعی بومی این منطقه بود که شهید ثانی نمونه‌ای از آن است. او میراث علمی خود را در نسل خود به یادگار گذاشت و دوازده تن از نوادگانش در این منطقه از علمای برجسته جهان تشیع شدند. علاوه بر آن، شیخ حر عاملی، صاحب وسائل الشیعه، متوفای ۱۱۰۴ق، در جلد اول کتاب أمل الآمل که آن را به تراجم علمای جبل عامل اختصاص داده، تعداد ۲۱۴ نفر از علمای بزرگ جبل عامل را معرفی کرده است. سید حسن صدر، صاحب الشیعه و فنون الاسلام، متوفای ۱۳۵۴ق، بر کتاب أمل الآمل استدراکی نوشته و آن را تکملة أمل الآمل نام نهاده است. وی در این کتاب تعداد ۴۴۰ نفر دیگر از فرهیختگان جبل عامل را برشمرده است. جبل عامل از مناطقی است که بیشتر مهاجرت‌های شیعیان به مناطق صعب‌العبور آن صورت می‌گرفت و بسیاری از مدارس شیعی در آن بنیان یافت. محمدعلی آزاد کشمیری (م. ۱۳۰۹ق) در کتاب ارزشمند خود به نام نجوم السماء فی تراجم العلماء در فصل اول کتاب که آن را «نجم اول» نامیده و به شرح حال علمای قرن یازدهم اختصاص داده، جمعاً ۲۶۹ نفر معرفی کرده که ۱۰۱ نفرشان اهل جبل عامل بوده‌اند.

در نتیجه، گزینش راهبردهای فعال موجب شد این منطقه قابلیت آن را یابد که در مناطق دیگر نیز اندیشه شیعه امامیه را هدایت کرده و آن را از نفوذ انحرافات پیراسته نماید. از جمله در ایران قرن دهم هجری، زمانی که رسمیت اندیشه شیعه به وسیله صفویان در دستور کار قرار گرفت، قابلیت‌های علمی این منطقه به مدد اندیشه شیعه دوازده امامی در ایران آمد و عالمان منطقه شام بار دیگر با اتخاذ راهبرد مهاجرت و این بار با هدف ایران، اندیشه شیعه را از انحراف و اختلاط به عقاید صوفی‌گری پیراستند.

با صرف نظر از گروهی که در برابر شرایط سخت منفعل شدند، می‌توان گفت الگوی شیعیان در مجموعه اقدامات ایشان، تشکیل حکومت در صورت امکان بود و در صورت تحقق این الگو، از تمام ظرفیت‌های آن حکومت برای بروز برتری نظام اندیشه خود استفاده نمودند؛ اما در صورت عدم امکان تشکیل حکومت، استفاده از ظرفیت‌های بومی منطقه و حرکت‌های علمی آشکار یا در پوشش تقیه، به همراه صبر و سکوت و انتظار فعال برای تغییر وضعیت، در دستور کار قرار می‌گرفت.

منابع

- ابن ابی طالب، شمس الدین محمد (۱۳۸۲). نخبة الدهر فی عجائب البر و البحر. تهران: اساطیر.
- ابن جزری، محمد بن محمد (۱۳۱۵ق). غایة النهایة فی طبقات القراء. بی‌جا: مکتبه ابن تیمیه.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۰۶ق). لسان المیزان. به کوشش دائرة المعارف النظامية الهند. بیروت: الأعلمی للمطبوعات.
- ابن شداد، محمد بن علی (بی‌تا). الاعلاق الخطيرة فی ذکر أمراء الشام و الجزيرة. بیروت: مکتبة الشاملة.
- ابن عديم، عمر بن احمد (بی‌تا). بغية الطلب فی تاریخ حلب. به کوشش سهیل زکّار. بیروت: دار الفکر.
- ابن عماد حنبلی، عبدالحی بن أحمد (۱۴۰۶ق). شذرات الذهب فی أخبار من ذهب. به کوشش عبد القادر الأرناؤوط، محمود الأرناؤوط. دمشق: دار بن کثیر.
- ابن مکی (شهید اول)، محمد (۱۴۱۹ق). ذکر الشیعة فی احکام الشریعة. قم: آل البيت الاحیاء التراث.
- ابن مکی (شهید اول)، محمد (۱۴۰۷ق). الاربعون. قم: مدرسه الامام المهدی.
- ابن نعمان عکبری (شیخ مفید)، محمد بن محمد (۱۳۷۲). تصحیح الاعتقاد. بیروت: دارالمفید.
- ابن نعمان عکبری (شیخ مفید) محمد بن محمد (۱۴۱۳ق)، المسائل الطوسیة، قم: دارالمفید.
- ابوصلاح حلبی، تقی بن نجم (۱۴۰۸ق). البرهان. قم: بی‌جا.

آصف فكرت، محمد (١٣٦٨). «ابن ابى طى». دايره المعارف بزرگ اسلامى. تهران: بنياد دائرة المعارف بزرگ اسلامى.

افندى، عبدالله (بى تا). رياض العلماء. به كوشش احمد حسيني. قم: كتابخانه آيت الله مرعشى.

افندى، عبدالله (١٤١٠ق). تعليقه امل الآمل. قم: مكتبة آيت الله المرعشى.

آقابزرگ تهرانى، محمد حسن (١٤٠٣ق). الذريعه الى التصانيف الشيعة. بيروت: دارالاضواء.

امانى، مهدي و ديگران. (١٣٥٤). لغت نامه جمعيت شناسى. تهران: دانشگاه.

بحرانى، يوسف (بى تا). لؤلؤالبحرين فى الاجازه لقرتى العين. به كوشش صادق بحرالعلوم. قم: آل البيت للطباعة و النشر.

تهرانى، آقا بزرگ (١٩٧٥م). طبقات اعلام الشيعة. بيروت: دارالكتب العربى.

ثعلبى، احمد بن محمد (١٤٢٢ق). التفسير. به كوشش محمود بن عاشور. بيروت: دارالاحياء التراث العربى.

جبعى عاملى، زين الدين (بى تا). الروضة البهيه فى شرح اللمعة الدمشقية. بيروت: مكتبة الشاملة.

حرّعاملى، محمد بن حسن (بى تا). أمل الآمل. به كوشش سيد احمد حسيني. بغداد: مكتبة الاندلس.

الحر، عبد الحميد (١٤٠٢ق). معالم الادب العاملى. بيروت: منشورات الافق الجديد.

حسينى عثمانى، محمد بن عبدالرحمان (٢٠٠٩م). تاريخ صفد. دمشق: التكوين.

حلبى غزى، كامل بن حسين (١٣٤٥ق). نهر الذهب فى تاريخ حلب. حلب: بى نا.

حمدانى، ابوفراس (بى تا). ديوان ابوفراس.

دايرة المعارف بزرگ اسلامى (١٣٦٧). «آل ابى جراحه». تهران: مركز دايرة المعارف بزرگ اسلامى.

ذهبى، شمس الدين (بى تا). سير اعلام النبلاء. بيروت: مكتبة الشاملة.

ذهبى، شمس الدين (بى تا). العبر فى خبر عن غير. به كوشش محمد السعيد بن بسيونى زغلول.

بيروت: دارالكتب العلمية.

ذهبى، محمد بن احمد بن عثمان (١٤٠٧ق). تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير و الأعلام. به كوشش

عمر عبدالسلام التدمرى. بيروت: دارالكتاب العربى.

- راغب طباخ، محمد (۱۴۰۸ق). إعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء. حلب: دارالقلم العربی.
- سبط ابن جوزی، یوسف قزاقلی بن عبدالله (۱۹۹۰م). مرآة الزمان فی تاریخ الاعیان. به کوشش جناب جلیل محمد هموندی. بغداد: الدار الوطنیة.
- شوشتری، نورالله (۱۳۷۷). مجالس المؤمنین. تهران: کتابفروشی الاسلامیه.
- الشیبى، کامل مصطفی (۱۹۸۲م). الصلة بین التصوف و التشیع. بیروت: دارالاندلس.
- حسن الصدر (۱۴۰۷ق). تکملة أمل الآمل. بیروت: دارالاضواء.
- صفدی، خلیل بن اyyک بن عبدالله (۱۴۲۰ق). وافى بالوفیات. به کوشش أحمد الأرناؤوط و ترکی مصطفی. بیروت: دار احیاء التراث.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۹۶۶م). الاحتجاج. به کوشش محمد باقر موسوی خراسان. نجف: دارالنعمان.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۲ق). الامالی. قم: مؤسسه بعثت.
- عثمان، هاشم (۱۳۸۲). تاریخ شیعه در شام. ترجمه حسن مدیر شانه چی. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۶ق). القاموس المحيط. به کوشش محمد نعیم عرقسوسی. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- کراجکی، محمد بن علی (۱۳۲۲). کنز الفوائد. تبریز: چاپ سنگی.
- کراجکی، محمد بن علی (۱۳۶۱). التفصیل. تهران: مؤسسه اهل بیت (بنیاد بعثت).
- کرد علی، محمد (۱۴۰۳ق). خطط الشام. بیروت: مکتبة النوری.
- کریم زاده سورشجانی، شهرار (۱۴۰۰). مناسبات شیعیان و اهل سنت در منطقه شام از سلاجقه شام تا پایان ممالیک. قم: انتشارات دانشگاه باقرالعلوم (ع).
- مادلونگ، ویلفرد (۱۳۷۵). مکتب ها و فرقه های اسلامی در سده های میانه. ترجمه جواد قاسمی. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مرادی نسب، حسین (۱۳۹۹). «بررسی عوامل مؤثر بر تاریخ اجتماعی شیعیان در شام تا قرن هفتم». فصلنامه علمی اسلام و علوم اجتماعی. ش ۲۳.

مقدسى، ابوشامه (بى تا). الروضتين فى اخبار الدولتين النورية والصلاحية. مكتبة الشاملة.

مهاجر، جعفر (١٩٨٩م). الهجرة العاملة الى ايران. بيروت: دارالروضة.

موسوى خوانسارى، محمدباقر (١٣٩٢ق). روضات الجنات. به كوشش اسدالله اسماعيليان. قم: چاپخانه مهر استوار.

نجاشى، احمد بن على (١٤٠٧ق). الرجال. به كوشش موسى شبيرى زنجانى. قم: جامعة المدرسين.

نعيمى دمشقى، عبدالقادر بن محمد (١٤١٠ق). الدارس فى تاريخ المدارس. بيروت: دارالكتب العلمية.

ياقوت حموى، ابن عبدالله (١٩٩٠م). معجم البلدان. بيروت: دارصادر.